

Tržní moc a rostoucí nerovnosti na trzích potravin¹

Josef SEJÁK*

Market Power and Growing Inequalities on Food Markets

Abstract

In the globalized world, multinational corporations deepen the market power imbalances in agri-food chains. Markets do not repay the production costs of farm producers. Economic pressures on the growth of harvests and on maximization of returns on investments reduce the sustainability of agricultural lands and their ecosystems. Based on the official monthly statistical data of the Czech Statistical Office in period 1991 – 2008 and on data from other countries, the paper shows the growing inequalities on food markets, identifies their drivers and puts forward suggestions leading to the re-evaluation of the common agricultural policy (CAP) and to the solution of the financial and economic crisis.

Keywords: globalization, market power imbalance in agri-food chains, sustainable land use, efficiency of ecosystems, re-evaluation of CAP

JEL Classification: Q11, Q13, Q17, D43

Úvod

Po celá tisíciletí bylo zemědělství založeno na bezprostředním využívání přímé sluneční energie, bylo soběstačné a charakterizované uzavřeným koloběhem látek v místních ekosystémech. Situace se začala měnit s nástupem průmyslové revoluce, zejména však po druhé světové válce, kdy krátké biologické cykly začaly být otevírány prostřednictvím nakupovaných „inputů“, úzce spjatých s rostoucím využíváním fosilní energie.

Současné, ekologicky, ekonomicky i sociálně otevřené zemědělství se globálně stále zřetelněji dostává do dlouhodobě neudržitelné situace. Národní sektory

* Josef SEJÁK, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Fakulta životního prostředí, Katedra společenských věd, Králova Výšina 3132/7, 400 96 Ústí nad Labem, Česká republika; e-mail: josef.sejak@ujep.cz

¹ Poděkování: Vznik statí byl podpořen projekty SP/2d3/99/07 a 1J 055/05 DP1.

zemědělství (chápané včetně ostatních tzv. plošných odvětví lesního a vodního hospodářství, která hospodaří s rozhodujícími částmi území národních států) se s rostoucí ekonomickou úrovní jednotlivých zemí a s postupující globalizací mezinárodního obchodu dostávají zcela na okraj ekonomického systému a mimo pozornost hybných sil určujících ekonomický růst.

Podíl zemědělství na tvorbě HDP byl v ekonomicky vyspělých zemích redukován na úroveň pouhých přibližně 1 – 5 % (v České republice v roce 2006 to byla 2 %, viz MZe ČR, 2007), a to přesto, že výdaje domácností za potraviny tvoří nadále podstatně vyšší podíl (v ČR mezi 10 – 33 %) z celkových výdajů domácností.

Úloha a přínos zemědělství k tvorbě HDP jsou jak ekonomickou teorií (zejména v důsledku omezeného a ekologickými souvislostmi nedotčeného způsobu výpočtu ekonomických makroagregátů), tak i exekutivní ekonomickou praxí (zejména neřešením příčin tržních neefektivit) marginalizovány a tento sektor je jako celek v mnoha zemích na základě tržních příjmů dlouhodobě ztrátový (tržní příjmy nepokrývají ani samotné výrobní náklady) a přežívá jen díky masivním dotacím z veřejných fondů.

Zemědělství jako určující sektor prvovýroby, který v současnosti globálně zabezpečuje výživu cca 6,8 mld. lidí (U.S. Census Bureau, 2009), a zároveň jim nepřetržitě zajišťuje životodárné podmínky pro jejich existenci, se s rostoucí mírou tzv. ekonomické vyspělosti dostává z hlediska standardního pojetí tvorby ekonomického bohatství (měřeného obvykle pomocí ukazatelů národního účetnictví, zejména HDP) naprosto na okraj zájmu ekonomicky vyspělých společností a hovoří se o něm nanejvýš jen jako o sektoru, jehož představitelé jen požadují stále vyšší míry dotací z veřejných rozpočtů.

Ekonom si proto musí klást otázku, jak je možné, že odvětví, které vyživuje lidskou populaci (jehož produkci každodenně potřebujeme) a které zároveň poskytuje a udržuje významnou část životodárných ekologických podmínek, nenahraditelných pro existenci života, není schopno v institucionálních podmínkách volné tržní alokace zdrojů vyžít z tržních příjmů, není schopno zajišťovat svou normální reprodukci a musí být odkázáno na podpory z veřejných zdrojů.

Analýza těchto souvislostí, které prolínají ekonomický systém světa od místních poměrů až po globální rozměr, je předmětem zájmu tohoto příspěvku, jehož cílem je identifikovat podmínky udržitelnosti zemědělství a kvalitního života lidí na venkově. Příspěvek vyúsťuje v doporučení zásadní reformy společné zemědělské politiky EU a možného zrušení podstatné části zemědělských dotací z veřejných fondů. Předpokladem k obnově efektivního fungování trhů potravin je účinná hodnotová kontrola tržní moci zpracovatelů a distributorů potravinářských komodit.

1. Základní pojmy a metodický postup

Jedním z hlavních pojmů v tomto příspěvku je pojem *tržní moc*. Podle ideálu dokonalé konkurence je každý tržní subjekt příliš malý na to, aby ovlivnil tržní cenu, to znamená, že nemá žádnou tržní moc. Tržní moc znamená stupeň kontroly, kterou má firma nebo skupina firem nad rozhodnutími o cenách a výrobě v daném odvětví (Samuelson a Nordhaus, 1991, s. 982).

Určitým nedostatkem všeobecně známé Samuelsonovy učebnice *Ekonomie* je, že problém tržní moci identifikuje prakticky jen s existencí monopolu spojeného s tendencí zvyšování cen. V současných tržních ekonomikách není ale monopol typickým příkladem tržní moci. Navíc riziko jeho možného vzniku je omezováno existencí příslušné legislativy k ochraně hospodářské soutěže. Nejběžnější formou prosazování tržní moci je v současnosti oligopol, a zejména oligopson (ztělesňovaný především dnes již globálními sítěmi supermarketů a hypermarketů).

K definování pojmu tržní moci proto bude vhodnější použít výstižné charakteristiky podané v nedávné práci S. Murphyové: „*Tržní moc je schopnost ovlivňovat cenu, omezovat konkurenci a určovat standardy v příslušném sektoru ekonomických aktivit... Tržní moc podkopává konkurenci. Firma s tržní mocí může zvyšovat své zisky na úkor svých dodavatelů, spotřebitelů či obou zároveň.*“ (Murphy, 2006, s. 9.)

Jak dále upozorňuje S. Murphyová, tržní moc není totožná s monopolní mocí, je komplexnější, a často ne tak zjevná. I když existence tržní moci není jevem novým, přesto zejména v souvislosti s globálním rozšířením sítí supermarketů a hypermarketů získala nové podoby a formy projevu. Tržní moc obchodních řetězců a specifické formy jejího uplatňování jsou relativně novým jevem posledních dvou desetiletí.

Nejčastěji používaným indikátorem k identifikaci tržní moci je míra koncentrace v odvětví. Koncentrační poměr či podíl v odvětví (*concentration ratio*) ukazuje podíl několika největších firem na celkovém výstupu odvětví. Jestliže například podíl čtyř největších firem nepřesahuje 40 %, příslušný trh je obvykle považován za soutěžní. Vedle koncentračního poměru se někdy používá také Herfindahlův (či Herfindahlův-Hirschmanův) index, který postihuje vliv velikostních rozdílů tržních subjektů. Vyjadřuje součet čtverců tržních podílů firem v odvětví (při jediné firmě činí 10 000, při čtyř stejně velkých 2 500 atd.).

Míry koncentrace nejsou ovšem zcela spolehlivými ukazateli tržní moci. Proto v tomto příspěvku bude pro vyjádření tržní moci subjektů v agropotravinových vertikálách použita komparace cen a výrobních nákladů ve výchozím článku těchto produktových vertikál, v zemědělství.

2. Vývoj v českém zemědělství

Československé a české zemědělství se v období po druhé světové válce utvářelo převážně v podmínkách centrálně plánované ekonomiky. V celém poválečném období je zemědělství charakterizováno poklesem počtů pracovních sil a poklesem podílu zemědělství na tvorbě přidané hodnoty. Od roku 1948, kdy v zemědělství v České republice pracovalo 1,319 mil. pracovníků (33 % z celkového počtu pracovníků v ČR) tento počet za čtyřicet let poklesl na 528 tis. pracovníků v roce 1987 (10 % z celkového počtu pracovníků v ČR) neboli na 40 % původního stavu. Podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu ČR (v b. c.) činil v roce 1948 celkem 17,6 %, v roce 1987 pak 7,1 % (FSÚ, 1988, s. 40 – 41).

V uplynulém devatenáctiletém období přechodu od centrálně plánovaného k tržnímu ekonomickému systému (od roku 1990, resp. od 1. 1. 1991) se tyto trendy poklesu podílu českého zemědělství na pracovních silách i na tvorbě přidané hodnoty ještě výrazně zrychlily. Dynamika poklesu byla výrazně vyšší než v předcházejícím čtyřicetiletí a byla rovněž vyšší než v zemědělství ostatních členských států EU, především pak původních členských států EU-15. Záměrem v této části pojednání je analyzovat, do jaké míry byly tyto vývojové tendence poklesu českého zemědělství v období 1990 – 2005 způsobeny přirozeným vývojem a do jaké míry naopak nerovnými institucionálními a systémovými podmínkami pro fungování tržního alokačního mechanismu.

Ve vývoji českého zemědělství v období 1990 – 2005 lze zaznamenat zejména následující trendy (viz EC, 2006; MZe ČR, 2004, 2005; ČSÚ, 2005):

1. Podíl zemědělství na pracovních silách v české ekonomice od roku 1990 rychle klesal. Z 9,5 % v roce 1990 na 6,1 % v roce 1995, na 4,6 % v roce 2000 a na 2,9 % v roce 2004. Podíl zemědělství vč. lesnictví, myslivosti a rybářství v ČR obdobně klesal z 11,8 % v roce 1990, na 6,1 % v roce 1995, na 4,5 % v roce 2000 a na 4 % v roce 2003. Přitom podíl zemědělství (vč. lesnictví, myslivosti a rybářství) v EU-25 v roce 2004 činil 5,1 %, v EU-15 pak 3,9 %. Proces poklesu pracovních sil v zemědělství, který ve „starých“ členských státech EU probíhal desítky let, byl v ČR masivně realizován v průběhu necelých patnácti let.

2. Podíl zemědělství na hrubé přidané hodnotě (v b. c.) v české ekonomice rychle klesal ze 7,3 % v roce 1990 na 4,6 % v roce 1995, na 3,9 % v roce 2000, na 3,3 % v roce 2004 a na 2,6 % v roce 2006.

Lze vyslovit hypotézu, že tento dramatický pokles podílu vlastního zemědělství na přidané hodnotě je způsobován také existencí tržní moci uplatňované koncentrovanými oligopolními výrobci vstupů do zemědělství a prostřednictvím oligopsonní moci koncentrovaných odběratelů vyrobených zemědělských komodit.

Cílem analytické části příspěvku je identifikovat příčiny výrazného poklesu zemědělské prvovýroby na tvorbě přidané hodnoty zemědělsko-potravinářských komodit. Naléhavost takové analýzy naznačují již základní statistické údaje o vývoji cen výrobců v polistopadové tržně reformované české ekonomice.

Je-li v ČR období od roku 1990 obdobím přechodu k tržnímu ekonomickému systému, pak pouhé prosté porovnání vývoje cen výrobců v sektorech zemědělství, průmyslu a stavebnictví ukazují, že v zemědělství dochází v tomto transformačním období prakticky ke zcela ojedinělé a zvláštní stagnaci cen zemědělské produkce. Míra inflace zaznamenala v letech 1990 – 2008 vzestup na 438 %. Ceny stavebních prací v letech 1990 – 2008 vzrostly na 470 %, ceny průmyslových výrobců na 347 %, avšak v zemědělství ceny rostly jen nepatrně, protože růst o 54 % za 19 let znamená roční vzestup o 2,8 procentního bodu (viz tab. 1).

T a b u l k a 1

Indexy cen výrobců v ČR za období 1990 – 2008 (rok 2000 = 100 %)

Období	Zemědělských výrobců	V tom výrobců		Lesnictví	Průmyslových výrobců	Stavebních prací
		živočišných	rostlinných			
1990	78.9	79.1	78.5	x	35.3	27.6
1991	69.5	67.3	73.1	57.5	60.1	38.2
1992	74.8	72.5	78.6	72.7	66.1	42.7
1993	80.4	75.7	89.2	73.3	72.2	53.7
1994	84.6	84.0	85.6	70.2	76.1	61.2
1995	91.0	90.7	91.7	81.4	81.8	67.6
1996	98.6	95.4	107.0	78.7	85.8	75.3
1997	101.5	98.0	110.6	81.4	90.0	83.9
1998	103.4	103.1	104.6	98.0	94.4	91.7
1999	91.6	92.7	88.9	100.0	95.3	96.1
2000	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
2001	109.0	109.5	108.0	97.6	102.8	104.1
2002	98.6	96.3	103.0	89.3	102.3	106.8
2003	95.8	92.5	102.0	80.3	101.9	109.2
2004	103.5	98.1	113.8	75.2	107.7	113.3
2005	94.0	98.5	85.4	79.1	110.9	116.6
2006	96.0	95.6	96.8	83.6	112.7	119.4
2007	111.8	97.1	128.0	83.8	117.3	124.1
2008	121.7	102.2	143.1	79.5	122.6	129.6
2008/1990	1.54	1.29	1.82	1.38*	3.47	4.70

* Lesnictví 2008/1991.

Pramen: ČSÚ (2009).

Vezmeme-li v úvahu, že v období 1990 – 2008 zaznamenala inflace nárůst na 438 %, tzn. že od roku 1990 stouply spotřebitelské ceny přibližně na více jak čtyřnásobek, potom jen mírný vzestup cen zemědělských výrobců na 154 % signalizuje v podmínkách zavedené tržní alokace z institucionálního hlediska nepřírozený vývoj, ukazující na to, že ve vertikálách výroby potravin nebyly v uplynulém patnáctiletí, a nejsou ani v současnosti splněny institucionální podmínky efektivního fungování tržního mechanismu. Reálné příjmy zemědělských

výrobců tak za uvedené období působení tržního alokačního systému klesly na pouhých **35 %** své původní hodnoty, resp. kupní síly z roku 1990. Znamená to, že v oblasti výroby potravin trh zásadním způsobem selhává. V dalších částech budou rozebírány příčiny tohoto selhávání.

3. Analýza institucionálních podmínek současného zemědělství

Zabezpečují-li národní zemědělství již po mnoho staletí základní existenční potřeby lidí ve svých národních ekonomikách, jeví se jako paradoxní, že v institucionálních podmínkách současných tzv. vyspělých tržních ekonomik při volné tvorbě cen klesá podíl tohoto odvětví na tvorbě hrubého domácího produktu (HDP) na neudržitelně nízkou míru. Nejen to, zemědělská činnost celé české zemědělské prvovýroby se v období působnosti tržního systému stala na základě tržních příjmů převážně nerentabilní a její udržení bylo možné jen při podporách z veřejných rozpočtových zdrojů. Tyto jevy nastaly přesto, že podíl výdajů domácností za potraviny je v ČR nadále poměrně vysoký a sahá od 15 % v domácnostech s vysokými příjmy až po 33 % v domácnostech důchodců (ČSÚ, 2005).

Současné zemědělství nových členských států EU je v rámci instalace standardního tržního ekonomického systému a v rámci společné zemědělské politiky (SZP) vystaveno institucionálním podmínkám, v nichž se neobejde bez dotací z veřejných zdrojů (v současnosti zejména EAFRD – Evropský zemědělský fond pro rozvoj venkova, a národní dotace).

Z ekonomické teorie je již řadu desetiletí známo, že institucionální předpoklady pro efektivní fungování trhu jakožto mechanismu alokace zdrojů, mají následující podobu, jinými slovy vyjádřeno jde o podmínky dokonalé soutěže (Perman et al., 1996, s. 93):

1. pro všechna směňovaná zboží a služby existují trhy,
2. všechny trhy jsou dokonale soutěžní (tj. existuje mnoho subjektů na straně nabídky i poptávky),
3. neexistují externí efekty (externality),
4. všichni účastníci trhu mají dokonalé informace,
5. vlastnická práva jsou plně definována a připsána,
6. všechna zboží a služby jsou soukromými statky; neexistují veřejné statky,
7. všechny firmy maximalizují zisk a všichni jednotlivci maximalizují užitek,
8. dlouhodobé průměrné náklady nejsou klesající (pokud by produkce byla charakterizována úsporami z rozsahu, existoval by přirozený monopol a dokonalá konkurence by byla neudržitelná),
9. transakční náklady jsou nulové,
10. všechny relevantní funkce uspokojují podmínku konvexnosti.

Je zároveň všeobecně mezi ekonomy přiznáváno, že uvedené institucionální podmínky pro efektivní tržní alokaci jsou v současných tržních ekonomikách naplňovány jen velmi neúplně a nedokonale. Znamená to, že prakticky v každé tržní ekonomice jsou některé produkty a služby poskytovány jinak než prostřednictvím tržního mechanismu, že mnoho trhů nespĺňuje podmínky dokonalé soutěže a dokonalých informací, že existují externality a veřejné statky, a zároveň existuje taková koncentrace výrob a služeb, že mnoho výrobců a/nebo distributorů má moc ovlivňovat výši cen a nutit své obchodní partnery k určitým ústupkům. Ve všech těchto podmínkách trh jako nástroj efektivní alokace zdrojů selhává.

Neudržetelně nízký podíl zemědělské prvovýroby na přidané hodnotě je ve většině rozvíjejících se ekonomik způsobován dvěma základními faktory. Za prvé, přílišnou atomizací zemědělských výrobců a jejich ekonomickou slabostí při určování cen v porovnání s dodavatelskými i odběratelskými články výrobně obchodního zemědělsko-potravinářského řetězce. Za druhé, podíl národního (domácího) zemědělství je snižován i tlakem nízkých dovozních cen zahraničních konkurenčních produktů (nízkých buď vlivem vysokých dotací ve starých členských státech EU, nebo vlivem nízkých kursů měn u zemědělských produktů z rozvojových ekonomik).

4. Analýza vývoje rozdělování přidané hodnoty ve vybraných potravních vertikálách

České zemědělství, podobně jako zemědělství SR a dalších nových členských států EU, se stalo v roce 2004 součástí zemědělství evropského za podmínek velmi nevýhodných. Nejlepším dokladem jsou nízké kvóty na jednotlivé zemědělské komodity a také nižší přímé platby, než jaké získávají zemědělci ve státech staré EU-15. V důsledku toho jsou zemědělci nových členských států na společném trhu EU diskriminováni dle přístupové smlouvy až do roku 2013 (Fajmon, 2006). Nižší kvóty i nižší přímé platby jsou v České republice jednou z příčin strukturální krize českého zemědělství.

Společná zemědělská politika EU, realizovaná prostřednictvím množstevních kvót, intervenčních opatření pro danou komoditu a tržních řádů (o nichž rozhoduje Evropská komise) zabezpečovala po řadu desetiletí ochranu zemědělských výrobců v členských státech EU před vnitřními i vnějšími konkurenty. Přinesla své výsledky v podobě dosažení soběstačnosti ve většině tradičních evropských zemědělských komodit. Na druhé straně tento výrazně regulovaný systém zemědělské prvovýroby napomohl v prostředí liberalizovaného tržního systému k nárůstu hodnotových neekvivalencí uvnitř potravinových vertikál (neekvivalencí rozumíme odtrženost realizačních cen od objektivních výrobních nákladů,

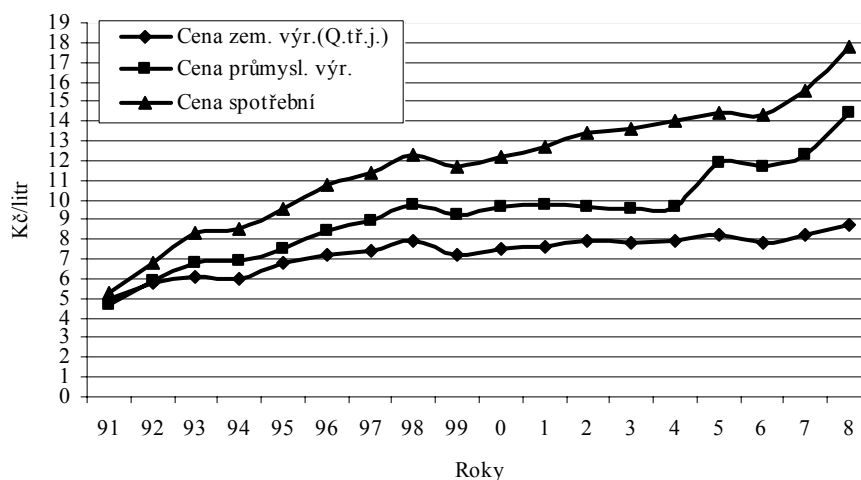
způsobovanou dominantní tržní mocí zpracovatelů a konečných prodejců). To je společný problém všech členských států EU, a dokonce společný globální problém zemědělství prakticky celého světa.

Ve struktuře příjmů českých zemědělců tvořily v roce 2005 nejvyšší podíl příjmy za produkci kravského mléka (21 %), za jatečná prasata (14 %) a za produkci pšenice (10 %). Podívejme se tedy nejdříve na rozdělování hodnoty ve vertikálách těchto tří komodit, které dohromady tvořily téměř 50 % příjmů českých zemědělců.

Vývoj cen ve vertikále zemědělské výroby, průmyslového zpracování a prodeje kravského mléka za uplynulých osmnáct let ukazuje graf 1.

G r a f 1

Vývoj průměrných ročních cen litru mléka v letech 1991 – 2008

Poznámka: Propočteno z měsíčních statistik cen, spotřební cena polotučného mléka.

Pramen: ČSÚ (2002 – 2008). Měsíční statistiky vývoje cen.

Celé období přechodu k tržnímu ekonomickému systému je u komodity mléka charakterizováno rozevíráním cenových nůžek. Průměrná roční spotřebitelská cena polotučného mléka zaznamenala v období 1991 – 2008 vcelku pravidelný růst z 5 Kč na 17,70 Kč za litr. Podobný růst z 5 Kč na 14,50 Kč vykazují i ceny průmyslových zpracovatelů mléka. Naproti tomu odbytové ceny plnotučného mléka ze zemědělství po určitém mírném růstu v 90. letech od roku 1998 v podstatě stagnovaly a jen v roce 2008 mírně stoupla o 0,70 Kč.

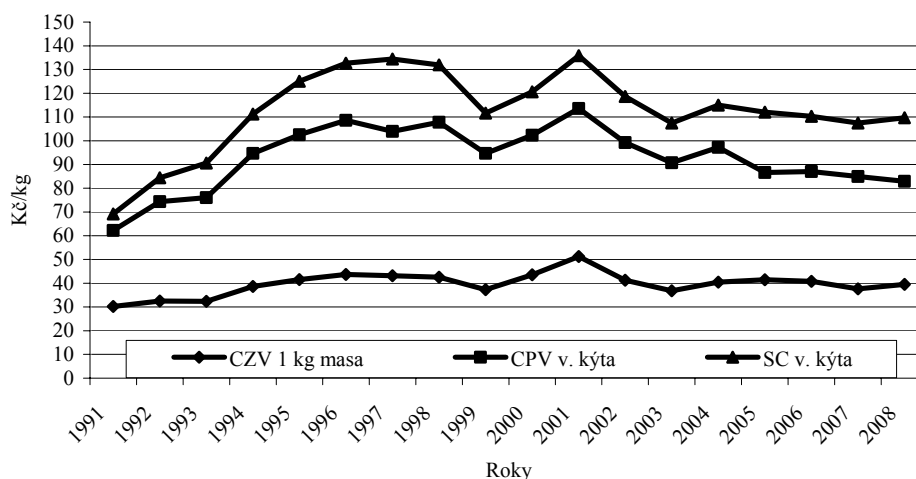
Jestliže v první polovině 90. let podíl zpracovatelů ze spotřební ceny litru mléka tvořil přibližně 1,50 Kč, pak do roku 2008 stoupl na 400 % a představuje téměř 6 Kč na litr. Podobně i podíl prodejců rostl z cca 2,50 Kč na více jak 3 Kč za litr.

Ze studie VÚZE (Poláčková a kol. 2007) vyplývá, že náklady na výrobu litru mléka činily u reprezentativního souboru zemědělských výrobců v roce 2004 celkem 7,91 Kč/litr, čili byly prakticky totožné s tehdejšími prodejními cenami. Takže zemědělec pracoval s nulovou rentabilitou a veškerý nárůst příjmů z rostoucích cen pohlcovali zpracovatelé a prodejci (tj. zejména obchodní řetězce). Zatímco podíl zemědělského výrobce na výnosu ze spotřební ceny byl v první polovině 90. let na úrovni asi 70 %, pak na konci sledovaného období v roce 2008 klesl pod 50 %.

Vývoj cen u vepřového masa, jako druhé největší příjmové komodity českých zemědělců, lze dokumentovat grafem 2.

G r a f 2

Vývoj průměrných ročních cen vepřového masa

CZV – cena zemědělských výrobců, CPV – cena průmyslových výrobců, SC – spotřební cena.

Pramen: ČSÚ (2002 – 2008). Měsíční statistiky vývoje cen.

Z grafu 2 lze pozorovat, že výkupní cena 1 kg vepřového masa 1. třídy v období 1991 – 2008 vzrostla ze 30 Kč na 40 Kč a od poloviny 90. let stagnuje, avšak ceny zpracovatelů na 1 kg vepřové kýty narostly zhruba o 25 Kč a ceny spotřebitelské o 40 Kč. Přitom výrobní náklady na výkrm prasat dosahovaly v roce 2004 v průměru za české zemědělce 33,83 Kč na 1 kg živé hmotnosti (kilogram živé hmotnosti zemědělci prodávali zpracovatelům se ztrátou – jen za 32,36 Kč; viz Poláčková a kol., 2007). Průmysloví zpracovatelé však dodávají 1 kg vepřové kýty již cca za 85 Kč a prodejci si k tomu přirážejí dalších cca 20 – 25 Kč. Zatímco zemědělství prvovýrobci nekryjí z příjmů své výrobní náklady, zpracovatelé i obchodníci zabezpečují své spolehlivé příjmy z konečné spotřebitelské ceny.

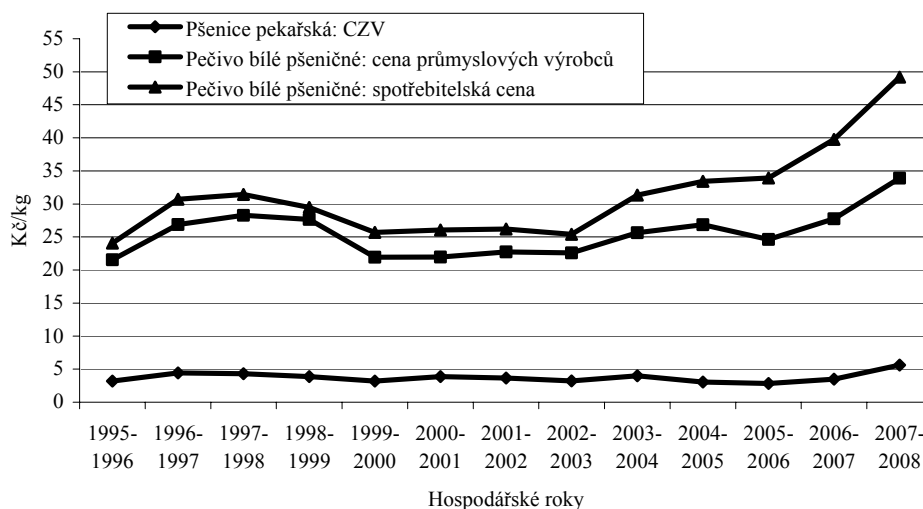
Podobný nárůst neekvivalence v rozdělování tržeb lze pozorovat i v řetězci rostlinných produktů, zejména v řetězci obilovin jako základních vstupních surovin pekárenských výrobků.

Uvedeme-li jako reprezentativní příklad výroby pšenice, lze říci, že podle šetření VÚZE průměrné náklady výroby 1 kg pšenice ozimné se pohybují na úrovni 3 – 3,30 Kč (Poláčková a kol. 2004). Na stejné úrovni 3 – 3,30 Kč za 1 kg se aktuálně pohybují i realizační ceny pšenice. Cena 1 kg vyrobené polohrubé mouky se pohybuje na úrovni 6 Kč (ČSÚ, 2002 – 2008), avšak cena 1 kg bílého pšeničného pečiva činí v současnosti cca 43 Kč (vývoj ročních průměrných cen viz graf 3).

Zatímco ještě v roce 2002 musel zemědělec za 1 kg rohlíků zaplatit 7,5 kg pšenice, pak za pouhé čtyři roky, tj. v roce 2006 musel „platit“ již 14 kg pšenice (přitom realizační cena 1 kg pšenice, tj. příjem pro zemědělce klesal, neboť cena činila v r. 2002 cca 3,40 Kč, v r. 2006 jen 3 Kč, v hospodářském roce 2007 – 2008 přechodně vzrostla na přibližně 5 Kč). Přitom v roce 2002 průměrná roční spotřebitelská cena 1 kg bílého pečiva činila 25,64 Kč, v prosinci 2007 (51. týden) však již 55,74 Kč, ve čtvrtém týdnu 2009 pak 49,15 Kč.

G r a f 3

Vývoj cen 1 kg pekařské pšenice a bílého pečiva

Pramen: ČSÚ (2002 – 2008). Měsíční statistiky vývoje cen.

Pro dokreslení celkové ztrátovosti zemědělského podnikání uvedme ještě vertikálu výroby, zpracování a prodeje hovězího masa, kde negativně na zemědělskou prvovýrobu dopadl jak vliv BSE, tak zejména vliv ekonomické moci zpracovatelů a prodejců (pohled v tříletých průměrech).

T a b u l k a 2

**Vývoj průměrných cen 1 kg ž. v. býků a cen 1 kg hovězího zadního (v Kč)
a vývoj podílů zemědělců, zpracovatelů a prodejců na spotřebitelské ceně (SC)**
(údaje v závorkách vyjadřují 2 kg ž. h. = 1 kg masa)

Průměr let	1 kg živ. hm. býka I. jak. v Kč	Cena zpracovat. 1 kg hov. zadní, v Kč	Spotř. cena 1 kg hov. zadní, v Kč	Podíl zem. na SC	Podíl zprac. na SC	Podíl prodejců na SC
	a	b	c	a/c	(b-a)/c	(c-b)/c
1991 – 1993	27.12 (54.24)	60.05	69.87	0.39 (0.78)	0.47 (0.08)	0.14
1994 – 1996	34.82 (69.64)	93.62	116.13	0.30 (0.60)	0.51 (0.21)	0.19
1997 – 1999	37.65 (75.30)	109.47	134.59	0.28 (0.56)	0.53 (0.25)	0.19
2000 – 2002	37.35 (74.70)	114.30	144.94	0.26 (0.52)	0.53 (0.27)	0.21
2003 – 2005	38.65 (77.30)	109.47	151.23	0.26 (0.51)	0.47 (0.21)	0.28
2006 – 2008	40.20 (80.40)	137.17	169.39	0.24 (0.47)	0.57 (0.34)	0.19

Pramen: ČSÚ (2002 – 2008). Měsíční statistiky vývoje cen.

Z tabulky 2 lze vidět, že v uplynulých osmnácti letech klesl podíl příjmů zemědělské prvovýroby ze spotřebitelské ceny ze 39 % na 24 %, tj. na 62 % výchozího podílu, a naopak podíl prodejců vzrostl ze 14 % na 19 %. Pokud je vzat v úvahu fakt, že z přibližně 2 kg živé hmotnosti býka lze vyprodukovat 1 kg hovězího masa (údaje v závorkách) a je tato skutečnost promítnuta ve výrobním řetězci, údaje ukazují, že díky ekonomické síle zpracovatelů a prodejců došlo k navýšení jejich společného podílu z 22 na 53 % na úkor klesajícího podílu zemědělců (ze 78 % na 47 %).

Porovnání uvedeného podílu zemědělců na rozdělované hodnotě ve výši 38,65 Kč za 1 kg ž. h. (2003 – 2005) s průměrnými náklady na výkrm skotu (Poláčková a kol., 2004) ukazuje, že výrobní náklady na 1 kg živé hmotnosti dosáhly v roce 2003 v celostátním průměru 39 – 44 Kč. Produkce hovězího masa v podobě výkrmu býků I. jakosti (tudíž zdroje nejkvalitnějšího hovězího masa) byla v celostátním průměru ztrátovou záležitostí (a to ještě při ocenění živé práce průměrnou hodinovou mzdou v zemědělství, která je nižší než celostátní průměr).

Ještě horší pozice v rozdělování hodnoty byla zemědělcům vnucena v souvislosti s likvidací stád krav (jak známo stavy krav poklesly v ČR z 1,195 mil. v roce 1990 na 574 tis. ks v roce 2005). Trend spotřebitelské ceny hovězího zadního byl jednoznačně rostoucí, přestože ceny krav v živé váze od poloviny 90. let stagnují, resp. lehce klesají.

Toto prostředí rostoucí nerovnosti rozdělování hodnoty v potravinových vertikálách vede k tomu, že zemědělci byli a jsou vystavováni situaci, že nemohou ekonomicky přežít bez dotací z veřejných zdrojů a stávají se navíc často terčem kritiky ekonomicky ngramotných novinářů, že společnost musí na jejich činnosti doplácet (např. HN, 17. 8. 2006). Přitom ve skutečnosti společnost platí za neekvivalentní rozdělování uvnitř potravinových řetězců a platí fakticky více než je společensky nutné, protože při ekvivalentnějším rozdělování přidané hodnoty v příslušných vertikálách by se vůbec nemuselo sahat k podporám z veřejných rozpočtů.

Prakticky stejná situace se vyskytuje i v jiných členských státech EU, v nichž podíl supermarketů na distribuci potravinářského a smíšeného spotřebního zboží dosáhl dominujícího vlivu, například ve Velké Británii:

„Farmáři jsou často médií obviňováni, že jsou jen 'konzumenty dotací', pravdou však je, že v některých případech je cena pro zemědělce tak nízká, že dokonce ani s dotací nemohou farmáři pokrýt své výrobní náklady. Supermarkety a velké zpracovatelské firmy zvyšují svůj podíl na ziscích ždímáním celého dodavatelského řetězce a farmáři na jeho konci jsou v nejslabší pozici. Podpory do zemědělství v zásadě jdou přímo do zisků supermarketů.“ (Corporate Watch, 2003, s. 13.)

Současné zemědělství není zatěžováno jen enormně rostoucími cenami vstupů, ale je zejména oslabováno nekrytím výrobních nákladů dosahovanými realizačními cenami zemědělských výstupů. V současnosti kontrola neekvivalentnosti rozdělování v potravinových řetězcích je v nových i starých členských státech EU velmi nízká, a proto i společná zemědělská politika EU je dosud orientována převážně na podpory zemědělských subjektů z veřejných zdrojů.

Vývojové tendence vedou k závěru, že řešení konkurenceschopnosti českého zemědělství je třeba hledat v úpravě systému tržních poměrů rozhodujících potravinových vertikálních řetězců. Nová podoba SZP nemůže prolongovat zvyšování nároků na podpory zemědělství z veřejných rozpočtů unijních i národních. Musí hledat řešení v jasném koncipování institucionálních podmínek pro ekvivalentní rozdělování hodnoty ve vertikálních vazbách od prvotní výroby až po konečnou spotřebu. Naléhavost potřeby řešit krizi českého a evropského zemědělství je o to větší, že ČR je v první polovině roku 2009 předsednickou zemí EU a má možnost tento dnes již globální problém světového zemědělství otevřít a naznačit možné směry jeho řešení. Že skutečně jde o globální krizi zemědělství celého světa a že je vyvolávána nekontrolovanou tržní mocí zejména nadnárodních korporací a jejich globálních řetězců, to dokládají příklady z řady dalších zemí.

5. Stručná analýza selhávání trhu v dalších zemích

Malá ekonomická síla zemědělských prvovýrobců se v systému volné tvorby cen projevuje rozevíráním cenových nůžek nejen mezi cenami vstupů do zemědělství a cenami zemědělské produkce, ale i mezi cenami zemědělských produktů a konečnými cenami pro spotřebitele. V podmínkách, kdy určování velikosti přidané hodnoty na jednotlivých stupních je ponecháno volné hře ekonomicky různě silných tržních sil, dochází k enormnímu snižování podílu zemědělské prvovýroby ve prospěch ekonomicky silnějších dodavatelských i odběratelských článků.

Podívejme se v první řadě například na takové země, které tradičně představují obilnice světa.

USA

Spojené státy americké každoročně exportují významná množství své zemědělské produkce. Od konce 80. let, zejména však v posledním desetiletí přitom uplatňují agrární politiku nízkých cen zemědělských komodit, které nepokrývají výrobní náklady amerických farmářů a přinášejí problémy zejména v rozvojech ekonomikách.

Kolektiv autorů z Centra analýz zemědělské politiky Univerzity Tennessee hodnotí výsledky této agrární politiky následujícím způsobem:

„Od konce 80. let, avšak zejména od roku 1996, oficiální politika vlády USA povoluje, a dokonce podporuje volný pád domácích cen zemědělských výrobců a souběžně podporuje opatření k liberalizaci obchodu a otevírání nových trhů pro americkou produkci.“ (s. 1) „Nazrál čas uznat, že ze zemědělské politiky nízkých cen profitují korporace agrobyznisu, velcí producenti dobytka a importéři, ale že je to zároveň ničivá politika pro tržní příjmy amerických farmářů a zemědělců světa... prostřednictvím pokračující politiky snižování cen zemědělských komodit USA exportují do světa chudobu. Současně to ohrožuje vlastní zemědělskou výrobu založenou na diverzifikovaných rodinných farmách.“ (Ray et al., 2003, s. 51.)

Kanada

Kanadské zemědělství prochází již od poloviny 80. let vleklou krizí tržních příjmů farmářů, která vrcholí zejména od roku 2000.

„Pro kanadské farmáře byl rok 2004 druhým nejhorším rokem v celé dlouhé historii kanadského zemědělství. Avšak pro firmy agrobyznisu to byl historicky nejlepší rok. V roce 2004 klesl čistý tržní příjem (indikátor tržních příjmů po odečtu vládních plateb) kanadských farmářů na záporných – 10 tis. dolarů na farmu. Horším byl jen rok 2003, kdy čistý tržní příjem na farmu činil záporných – 16 tis. dolarů.“

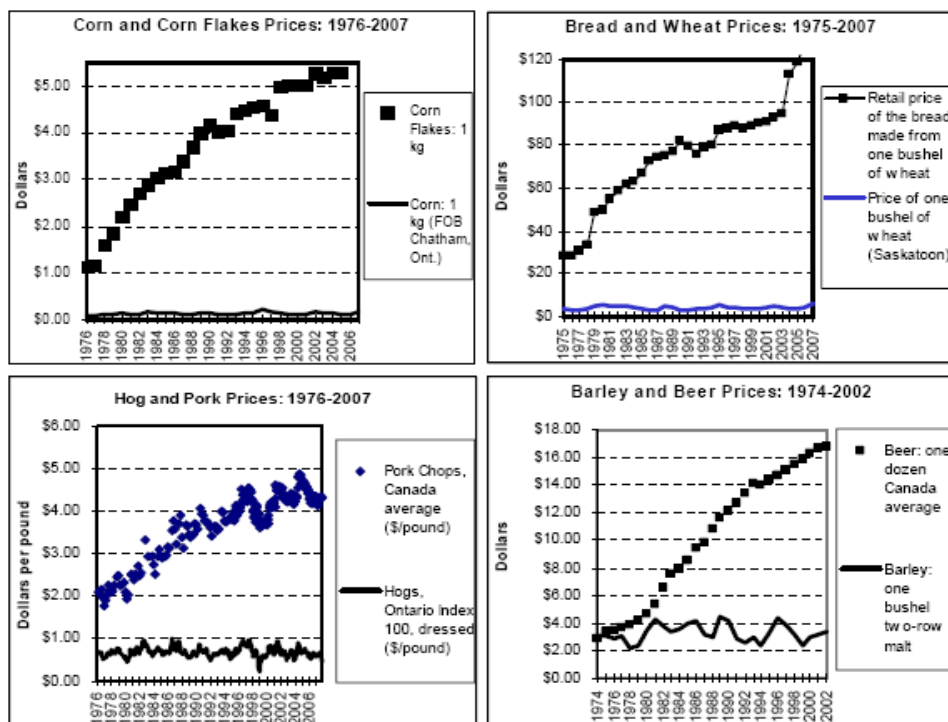
Naopak, pro korporace agrobyznisu, které v Kanadě dominují, byl rok 2004 nejlepším rokem v historii; zisky dosahovaly rekordních výší. Ze 75 firem 41 hlásilo rekordní zisky, dalších 16 téměř rekordní; tudíž 57 korporací ze 75, tj. 76 % mělo rekordní či téměř rekordní zisky. Žádná z těchto korporací neměla rekordní či téměř rekordní ztrátu.“ (National Farmers Union, 2005b, s. 1, 2.)

Studie obsahuje kompletní přehledovou tabulku těchto korporací a jejich zisků.

„Krise zemědělství je způsobena nerovnováhou tržní moci mezi miliardou zemědělců světa, kteří fungují v podmínkách téměř dokonalé soutěže, a nadnárodními korporacemi agrobyznisu, jejichž počet nepřesahuje tři až pětinasobek potravního řetězce.“ (National Farmers Union, 2005a, s. 10.)

Graf 4 uvádí vývoj cen od poloviny 70. let v některých potravních vertikálách Kanady (pšenice a chléb, kukuřice a kukuřičné lupínky, jatečná prasata a vepřové maso, ječmen a pivo).

Graf 4

Pramen: National Farmers Union (2007).

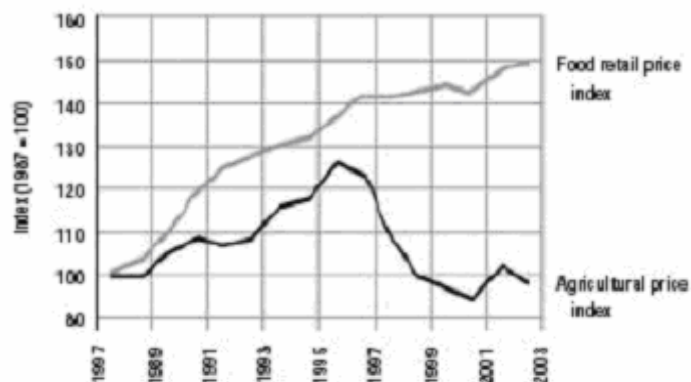
K řešení této krizové situace Svaz kanadských farmářů mj. doporučuje federální vládě garantovat krytí výrobních nákladů farmářů, dále kontrolovat moc a zisky inputových, zpracovatelských i obchodních korporací a jejich řetězců. Farmáři mají přestat usilovat o maximalizaci produkce prostřednictvím zvyšování vkladů nakupovaných inputů a přecházet na organické zemědělství. Společně s vládou pak mají pracovat na omezení přebujelé tržní moci nadnárodních korporací agrobiznisu, které diktují ceny za faremní produkci (National Farmers Union, 2005a, s. 12 – 25).

Velká Británie

Zatímco v první polovině 90. let podíl britských zemědělců na spotřebních cenách potravin víceméně sledoval trend růstu spotřebitelských cen potravin, od druhé poloviny 90. let zaznamenal trend vývoje cen zemědělských výrobců ostrý pokles, a to přesto, že index spotřebitelských cen potravin víceméně

nepřerušovaně rostl (graf 5). Znamená to, že podíl zpracovatelů, a zejména obchodníků (obchodních řetězců) na spotřební ceně neúměrně vzrostl (a nutno říci, že i neoprávněně, protože znamenal růst spotřebních cen potravin při klesající ceně výchozích potravinových surovin).

G r a f 5

Farmer's Share of the Detail Price

Pramen: Tulip a Michaels (2004).

Jak shrnují celkovou krizovou situaci britských farmářů v posledním desetiletí autorky Kathryn Tulip a Lucy Michaels, vyplývá z jejich následujícího výroku:

„Krise faremních příjmů a environmentální selhávání zemědělských výrobců mají naprosto totožné ekonomické příčiny – globalizaci a liberalizaci obchodu s potravinami a koncentraci tržní moci v rukou malého počtu nadnárodních potravinových korporací.“ (Tulip a Michaels, 2004, s. 54.)

Vliv koncentrovaných korporací na většinu britských farmářů nepochází ani tak od korporací agrobyznisu a potravinářských zpracovatelů, ale primárně ze sektoru vysoce koncentrovaných supermarketů, které mají enormní moc nad farmáři. (Tamtéž, s. 29.) Čtyři supermarkety (Tesco, Asda/Wal-mart, Sainsbury and Somerfield) ovládají 75 % britského obchodu s potravinami. (Tamtéž, s. 27.)

Jaké řešení této neudržitelné situace v rozdělování hodnoty v potravních vertikálách britští odborníci navrhují?

V první řadě vyzvedávají návrh mezinárodního hnutí malých farmářů a organizací zemědělců *Via Campesina*, které doporučuje vyčlenit zemědělství a potravinu z mezinárodních obchodních dohod, jakými jsou například GATT atd., a neolibelární ekonomickou politiku nahradit demokratičtějšími přístupy k zemědělství a nabídce potravin. Poukazují přitom na jasný rozpor mezi principy globalizace a liberalizace zemědělských trhů na straně jedné a principy a požadavky

potravinové suverenity a tvorby participativních, sociálně ekonomicky a environmentálně udržitelných a lokálně kontrolovaných výrob a rozdělování potravin na straně druhé.

Ve Velké Británii ovládají čtyři sítě supermarketů 75 % spotřebitelského trhu s potravinami. V Německu mají čtyři sítě 56 % celkového trhu. Ve Francii (Carrefour, Leclerc a Casino) ovládají 63 % spotřebního trhu. Podobně v Holandsku (Ahold, Casino, Sperwer a Makro/Metro) mají 66 % trhu. Ve Španělsku ElCorte Ingles, Carrefour, Marcadona a Eroski mají 62 % trhu. V Dánsku, Norsku, ve Švédsku a Finsku mají tři největší sítě 78 – 95 % spotřebního trhu potravin (Cainglet, s. 4).

Ve střední a východní Evropě pět největších obchodních sítí ovládalo následující podíly na spotřebním trhu potravin: Litva 81,4 %, Slovinsko 76,2 %, Maďarsko 64,7 %, Estonsko 64,4 %, Lotyšsko 49,3 %, Česká republika 42,8 %, Slovensko 29,9 %, Polsko 23,3 % (Cainglet, s. 9).

Tržní moc gigantických obchodních řetězců expandovala do Asie (zejména Číny) i Latinské Ameriky. Expanze supermarketů je očekávána i v Africe. Již v roce 2003 Organizace Spojených národů pro potraviny a zemědělství FAO varovala, že malí farmáři v Africe jsou ohroženi vlnou expanze supermarketů. V Jihoafrické republice již ovládají supermarketky více než 55 % národního prodeje potravin. Keňa má 200 supermarketů a 10 hypermarketů, což odpovídá 90 tis. malých obchodů a asi 30 % potravinového trhu (Cainglet, s. 2). Austrálie má jeden z nejkonzentrovanejších spotřebních trhů potravin. Woolworths, Coles a Franklins měly v roce 1998 celkem 80 % trhu.

Uvádíme některé způsoby, jimiž sítě supermarketů prosazují dominující oligopsonní moc vůči zemědělcům a které byly popsány například britskou Komisí pro hospodářskou soutěž:

- vyžadování plateb za zařazení na seznam dodavatelů;
- tzv. regální (platby za pouhý přístup na regály);
- kladení podmínek dodavatelům z hlediska jejich vztahu k jiným odběratelům;
- cenová a platební diskriminace dodavatelů, diktování cen a minimálních objemů dodávek, vynucování si odkladů splatnosti pohledávek;
- poskytování zaváděcích slev (platí dodavatel);
- vyžadování nesplnitelných změn v termínech dodávek a podílení se dodavatelů na úhradě nákladů „akcí“, samoúčelné reklamy ap.;
- vyžadování odlišných standardů pro různé dodavatele;
- přenášení rizika na dodavatele;
- retrospektivní změny ve smlouvách;
- dodavatelé se mohou stát jen největší podniky s pokrytím celostátní poptávky vybraným sortimentem;
- nákup pod cenou zemědělských výrobních nákladů (organizování tzv. slepých aukcí).

V souhrnu lze k institucionálním podmínkám v současných výrobně obchodních vertikálách potravin a dalších zemědělských komodit říci následující:

1. Soutěžní – konkurenční vztahy, alespoň zčásti splňující podmínky dokonalé soutěže, působí jen v horizontálním směru a existují prakticky pouze na stupni zemědělské výroby. Předcházející stupně vstupů do zemědělství (mimo pracovní sílu) se projevují ve stupni monopolizace relevantního trhu, kdy zemědělec je v roli ekonomicky slabšího partnera.

2. Intenzita monopolizace navazujících článků vertikály je měřitelná tzv. Herfindahlovým indexem, na jehož výsledcích jsou stanovovány legislativní normy pro ochranu soutěže. Na základě Herfindahlova indexu jsou v zákonných úpravách stanovovány maximální podíly dominujících subjektů do výše 30 – 40 % na relevantním trhu.

3. Ve vertikálním zřetězení – od zemědělce až po realizaci konečného tržního výrobku – působí oligopsonní vztahy (prosazuje se tržní moc poptávajících). Uvedené analýzy vývoje cen ve vertikálách hlavních zemědělských komodit prokazují, že se neúměrně zvýšila a dále se zvyšuje tržní moc navazujících článků – zpracovatelů a nadnárodních obchodních řetězců.

4. Prohlubováním vertikální dělby mezi firmami se snižuje průměrná míra zisku, a současně se přelévá ve prospěch vyšších stupňů vertikály (Zavíral, 2007, s. 86 a n.).

Závěrem

Současná finanční a ekonomická krize má své kořeny ve zbytnění a odtržení finanční sféry od reálného hospodářského systému, který jediný reálně zabezpečuje každodenní materiální potřeby rychle rostoucí světové populace. Druhou podstatnou příčinou současných krizových jevů tržního světa je enormní zvýšení nerovnoměrností v rozdělování důchodů, a to jak mezi finanční sférou a ostatními sektory, tak i v rámci jednotlivých sektorů ve výrobních, zpracovatelských a distribučních vertikálách. Data prezentovaná v této stati ukazují vysokou míru odtrženosti mezi primárním sektorem zabezpečování výživy lidí a virtuálním finančně ekonomickým systémem makroekonomického i mikroekonomického vykazování. Ukazuje rostoucí nerovnosti plynoucí z liberalizovaného nekontrolovaného mezinárodního obchodu a mezinárodních pohybů finančního kapitálu. Podstatná část těchto příčin současné krize souvisí přímo se zemědělstvím a rostoucími nerovnostmi ve vertikálách výroby potravin. Nemůže být v pořádku ekonomický systém, který sektoru spravujícímu 90 % národního území (zemědělství, lesní a vodní hospodářství ČR), vyživujícímu národní obyvatelstvo, a navíc pečujícímu o kvalitu životního prostředí, alokuje

pouhý dvou až tříprocentní podíl na tvorbě hrubé přidané hodnoty (v ČR 2,6 % v r. 2006 a 2,8 % v r. 2007).

Postupnou nápravu krizových jevů je možné zabezpečovat jen pomocí zavedení účinné kontroly a soustavného nastavování mantinelů vůči dlouhodobě ničím neomezované chamtivosti ekonomicky a politicky mocných hráčů na finančních i hospodářských trzích. Bez nastolení rovnovážného rozdělování důchodů tak, aby všechny články výrobních vertikál kryly své nutné výrobní náklady (a to bez nutnosti veřejných podpor) nelze očekávat vymanění z krizových osidel. Je třeba transparentně institucionalizovat fakt, že zdůvodněná ekonomická hodnota je vždy a na každém výrobním stupni výslednicí porovnávání výrobních nákladů a užitků z vytvářené produkce či služby a nikoli pouhým odrazem nekontrolované ekonomické moci. Z dějin ekonomických teorií je známo, že spravedlivým a zdůvodněným je pouze takový ekonomický systém, v němž většina obyvatel má pocit existence určité minimální spravedlnosti v rozdělování vytvářených hodnot. Tomuto stavu se současné globalizované tržní ekonomiky s důchodově zcela nepřiměřeně zbytnělými finančními institucemi a s nekontrolovanými nadnárodními hráči velmi vzdálily.

Literatura

- CAINGLET, J. (2006): From Bottleneck to Hourglass: Issues and Concerns on the Market Concentration of Giant Agrifood Retailers in Commodity Chains and Competition Policies. [Global Issue Pápera, No. 29.] Berlin: H. Böll Stiftung.
- Corporate Watch (2003): What's Wrong with Supermarkets. Oxford: Oxford Greenprint. <www.corporatewatch.org.uk: 39>.
- ČSÚ (2002 – 2008): Měsíční statistiky cen. Šetření průměrných cen vybraných výrobků. Dostupné na: <www.czso.cz>.
- ČSÚ (2005): Statistická ročenka ČR 2004. Praha: Český statistický úřad.
- ČSÚ (2009): Statistické ročenky ČR 2001 – 2008. Dostupné na: <www.czso.cz>.
- EC (2006): Agricultural Statistics. Data 1995 – 2004. Luxemburg: European Commission.
- FSÚ (1988): Statistická ročenka ČSSR (1955 – 1988). Praha: Český statistický úřad.
- FAJMON, H. (2006): Čeští zemědělci a Společná zemědělská politika EU. Dostupné na: <www.ods.cz/eu/download/docs/zemedelci_a_politika_EU.pdf>.
- HN (2006): Dobré počasí pro úrodu? To nebude nikdy. Hospodářské noviny, 17. 8. 2006, s. 12.
- MZe ČR (2005): Zemědělství 2004. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR.
- MZe ČR (2007): Zemědělství 2006. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR.
- MURPHY, S. (2006): Concentrated Market Power and Agricultural Trade. [Ecofair Trade Dialogue Discussion Paper, No. 1:41.] Dostupné na: <<http://www.iatp.org/iatp/publications.cfm?accountID=451&refID=89014>>.
- National Farmers Union (2005a): The Farm Crisis: Its Causes and Solutions. [The National Farmers Union's Submission to the Ministers of Agriculture Meeting, July 5, 2005.] <www.nfu.ca>.
- National Farmers Union (2005b): The Farm Crisis & Corporate Profits. [A Report by Canada's National Farmers Union, November 30, 2005.] <www.nfu.ca>.

-
- PERMAN, R. – MA, Y. – MCGILVRAY, J. (1996): *Natural Resource & Environmental Economics*. New York: Longman Ltd.
- National Farmers Union (2007): *A Brief to the Ontario Ombudsman from the National Farmers Union Regarding the Ontario Ministry of Agriculture, Food, and Rural Affairs and its Violation of Its Public Trust*. Toronto, Ontario: Ontario's Ministry of Agriculture.
- POLÁČKOVÁ, J. a kol. (2004): *Nákladovost zemědělských výrobků v ČR za rok 2003*. Praha: VÚZE.
- POLÁČKOVÁ, J. a kol. (2007): *Nákladovost zemědělských výrobků v ČR za rok 2004*. Dostupní na: <www.vuze.cz/index.asp?pg=cz/data/cost/cost_s.asp>.
- RAY, D. – De La TORRE UGARTE, D. – TILLER, K. (2003): *Rethinking US Agricultural Policy: Changing Course to Secure Farmer Livelihoods Worldwide*. Tennessee: University of Tennessee, Agricultural Policy Analysis Center.
- SAMUELSON, P. – NORDHAUS, W. D. (1991): *Ekonomie*. Praha: Svoboda.
- SEJÁK, J. a kol. (2008): *Udržitelnost českého zemědělství v globalizovaném prostředí*. [Sustainability of the Czech Agriculture in a Globalized World.] [Monografie.] Ústí nad Labem: FŽP UJEP. 151 s. ISBN 978-80-7414-007-5.
- TULIP, K. – MICHAELS, L. (2004): *A Rough Guide to the UK Farming Crisis*. Dostupné na: <www.corporatewatch.org.uk>.
- US Census Bureau 2009. <<http://www.census.gov/ipc/www/popclockworld.html>>.
- ZAVÍRAL, J. (2007): *Přeměna monopolu v monopson a strukturální krize českého zemědělství*. *Studia Oecologica*, 1, č. 3, s. 83 – 100.